
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥श्रीगणेशायनमः॥ अथ चाणक्य लिख्यते॥ प्रणम्य शिरसा देवं त्रै
लोक्याधिपतिप्रभुं॥ नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयं॥१॥
नीतिशास्त्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येण सुभाषितं॥ येन विज्ञान मात्रेण
सर्वज्ञत्वं प्रजायते॥२॥ अधीत्येदं यथाशास्त्रं नरो जानाति सत्तमः॥
धर्मोपदेशविख्यातं कार्याकार्यं शुभाशुभं॥३॥ [illegible] तदहं संप्रवक्ष्या
नराणां हितकाम्यया॥ येन [illegible] विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं हि जायते॥४॥
मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च॥ द्विषतां संप्रयोगेण पंडितो
प्यवसीदति॥५॥ दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः॥ ससर्पे
च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः॥६॥ आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्
धनैरपि॥ आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥७॥ पुनर्दाराः पुनर्वित्तं

Title - चाणक्यनीतिः
Author - चाणक्य
Date - ?
Subject - Poetry
Folio - 31
Xerox - 62
Acc. No. - ~~365.~~ M-1805

१०

पुनः क्षेत्रं पुनः सुसुतः॥ पुनश्चेया द्विकं कर्म न चारी रां णि पुनः पुनः॥ ८॥ सजे
दुकुले कस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्॥ ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं
त्यजेत्॥ ९॥ रसभेदं च पैशून्यं मिथ्यावादं तथैव च॥ परे पाकं लेहं चैव दूर
परिवर्जयेत्॥ १०॥ चलत्येकपादेन पादं द्वितियं स्थापितः॥ नासमीक्ष्य
परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्॥ ११॥ यस्मिन्देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न च बांधवाः॥ न च विद्यागमः कश्चित् वासं तत्र न कारयेत्॥ १२॥ तस्मिन्देशे न वास्तव्यं तत्र वैरं निरंतरं॥ दासीभेष विरोधेन वा नराः प्रलयं गताः॥ १३॥ यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते॥ ध्रुवाणि तस्य नश्यंति अध्रुवं नष्टमेव च॥ १४॥
कुभार्यां कुसंबंधं कुस्नेहं कुगृहं नृपं॥ कुदेशं च कुमित्रं च दूरतः परिवर्जयेत्॥ १५॥ कुग्रामवासी कुनरेंद्रसेवा कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या॥ कन्या बहुत्वं दरिद्रता च षट् जीव लोके बहु दुःखभाजी॥ १६॥ सजे

उचामि नमस्पृम्म महद्गंरूपणं सृजेत॥ सृजेदव्रतिकं देशं देशं सोपद्र
वं सृजेत॥१७॥ उद्यमेनैव सिध्यंति कार्याणि च मनोरथाः॥ न हि सुप्तस्य
सिंहस्य प्रविशंति मुखे मृगाः॥१८॥ सृजेद्रूपण राजानं मित्रं मायामयं
सृजेत॥ सृजे दुर्जनसंसर्गं सृजेत् कुकर्म मानुषं॥१९॥ सृजंति मित्राणि ध
नैर्विहीनं पुत्राश्च दाराः स्वजनो पि बांधवः॥ तमर्थवंतं पुनराश्रयंति अर्थो
हि लोके पुरुषस्य बंधुः॥२०॥ लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं साणशीलता॥
पंचैते षु न विद्यंते न कुर्यात्तत्र संगतिः॥२१॥ ग्रोलिकं दम याद्दक्षा पुत्रा
घपुनैं पिता॥ फलितं पुष्पितं चैव सच्छान सागेन तत्फलं॥२२॥ कोतिभा
रः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनां॥ को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रिय
वादिनां॥२३॥ नौचं मेरु शिखरं नास्ति नीचं रसातलं॥ व्यवसायसहाय

ते४ २३

ते१

चाणा॰ श्च नाति दूरं महोदधिः ॥२४॥ आलस्यो हि मनुष्याणां शरीरस्थो
महान् रिपुः ॥ नास्त्युद्यमसमो बंधुः र्वा येनाव सीदति ॥२५॥
धनधान्यप्रयने च विद्यासंग्रहणेषु च ॥ आहारे व्यवहारे च
त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥२६॥ अहिं नृपतिं मत्तं च किरीटी वा
लोकस्तथा ॥ परश्वानं च मूर्खं च सप्त सुप्तान्न बोधयेत् ॥२७॥
उद्यमः साहसं धैर्यं बलं बुद्धिपराक्रमः ॥ षडेते यत्र तिष्ठंति तत
स्य देवोऽपि शंकते ॥२८॥ क्षुधार्थी सेवकः पान्थः विद्यार्थी रक्षिकार
न सा गंकरिष्यंति । संहाः सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥२९॥ स्था
स्य ...रुषा गजाः ॥ तत्रैव निधनं याति

काकाकुपुरुषाम्नगाः ॥२०॥ यत्र यत्र सुखं च देशाश्च निरुपद्रवाः ॥ तत्र
तत्र गमिष्यंति दुर्भिक्षं किं करिष्यति ॥२१॥ रिपुराजाग्निसर्पेषु दुष्टार्थी
विषशृंगिणां ॥ नदीनां च नखीनां च दूरतः परिवर्जयेत् ॥२२॥ परोक्षे
कार्यहंतारं प्रत्यक्ष प्रियवादिनं ॥ वर्जयेतादृशं मित्रं विषकुंभं पयोमुखं ॥२३॥
एकं हि चक्षुरमलं सहजो विवेको विद्वद्भिरेव सह संगमिदं द्वितीयं ॥
यस्यास्ति न हृदये भिदं स्वधमेव सोंधस्तस्याप्यमार्गचलनेव दको
पराधः ॥२४॥ न विश्वसेत्कुमित्रस्य मित्रस्यापि न विश्वसेत् ॥ कदा
चित्कुपितो मित्रः सर्वं गुह्यं प्रकाशितं ॥२५॥ विद्याविहीन यहीनेन स
सहीनानुभारती ॥ विमूतिरस्या गहीना च न भाति स्त्रीपतिं
विना ॥२६॥ रथाश्वसमुद्रेषु रथारूपेषु भोजनं ॥ पतिहीनाय

यानारीच्छयाम्रातिं खलस्य च ॥ ३७ ॥ आलस्यं कुत्सितस्नेहमन्त्यंतं
प्राणिहिंसकं ॥ द्यूतं मद्यं परस्त्रीं च दूरतः परिवर्जयेत ॥ ३८ ॥ परा
न्नं परवस्त्रं च परशय्यापरस्त्रियः ॥ परवेश्म निवासे च दूरतः
परिवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ वाग्वादमर्थसंबंधं परोक्षे दारदर्शनं ॥ यदी
च्छेद्विपुलां प्रीतिं त्रीणि तत्र न कारयेत् ॥ ४० ॥ अरिपक्षाश्रितं मि
त्रं वर्मभेदं प्रियं वदेत् ॥ विश्वासो नैव कर्तव्यो यदि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ ४१ ॥
कुचेलं कर्मकर्त्तारं ब्ध्वं स्वा[illegible]धीनः स्वयमागतः ॥ पंचविप्रा न पूज्यं
ते बृहस्पतिसमा यदि ॥ ४२ ॥ वाणी रसवती यस्य भार्या रूपवती
सती ॥ लक्ष्मीर्यागवती यस्य सफलं तस्य जीवितं ॥ ४३ ॥ चला

लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलते पि च यौवनं ॥ चलित संसारो धर्मः
कीर्त्तिर्यस्य यस्य स्थिरं ॥ ४४ ॥ न स्थिरं जीवितं लोके न स्थिरं धनयौवनं ॥
न स्थिरं च तथा राज्यं धर्मः कीर्त्तिर्यस्य स्थिरं ॥ ४५ ॥ जीवितं लभते ल-
क्ष्मी रते चापि सुलंगना ॥ क्षणविध्वंसिनी यो कोका चेतामर परणे ॥ ४६ ॥ चलं चित्तं
चलं वित्तं चलं जीवितमेव च ॥ परमस्य करुणा नास्ति धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ ४७ ॥
सिद्धमन्नं फलं पक्वं नारी प्रथमयौवनं ॥ कालहीनो पानकर्त्तव्यः सद्यो ग्र-
हंति पंडिताः ॥ ४८ ॥ कूपोदकं वटच्छाया नारी पीनपयोधरौ ॥ शीत-
काले तु उष्णत्वं उष्णकाले तु शीतलं ॥ ४९ ॥ बालार्कप्रेतधूम्रं च वृ-
द्धा स्त्री पिल्लरोदकं ॥ आयुष्यं हरते नित्यं रात्रौ च दधिभोजनं ॥ ५० ॥
वृद्धार्क होमधूम्रं च बाला स्त्री निर्मलोदकं ॥ आयुष्यं वर्द्धते नित्यं

रात्रौच क्षीर भोजनं ।। ५१ ।। वर्जयेत् हृदसंवाद मनिष्टस्यच दर्शनं ।।
विवादं सह मैत्रेण साप्रीतिः शत्रुतुल्यता ।। ५२ ।। खरं श्वानं गजं मत्तं रंडाच
बहुभाषिणी ।। राजपुत्रं कुमित्रं च दूरतः परिवर्जयेत् ।। ५३ ।। भांडागारं वि
दागारं धनागारमेवच ।। अंतःपुरगतो राजा दूरतः परिवर्जयेत् ।। ५४ ।।
शास्त्रंच निश्चलधिया परिचिंतनीय माराधितोपि नृपतिः परिशं
कनीयः ।। अंके स्थितापि युवती परिरक्षणीया शास्त्रे नृपेच युवतोच
कुतो वशं ।। ५५ ।। गजं मत्तं द्विजं नग्नं वृषभं काममोहितं ।। अंतः पुरगतो राजा दू
रतः परिवर्जयेत् ।। ५६ ।। अश्वप्लुतं माधवगर्जितं प्रवर्षणं चाप्यवर्षणं च ।।
स्त्रीणां च रित्रं भवितव्यतां च देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ।। ५७ ।। द्रव्या
णि तिष्ठंति गृहे हि नार्यो विश्राम भूमौ स्वजनाः स्मशाने । देह चितायां

परलोकमार्गोक्र्मानुगोयातिसएवजीवः ॥५८॥ काकेशौचं द्यूतका
रेच सत्यं क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिंता ॥ सर्पे क्षांतिः स्त्रीषु कामोपशांतिं
राजामित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥५९॥ निरंतरसुखापेक्षा हृदये वर्त्तते यदि ॥
तर्हि रूक्षाभवं भावं भामिनीव लभं भजे ॥६०॥ लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्
स्तब्धमंजलिकर्मणा ॥ मूर्खंछंदानुरोधेन भोभोपाटलिपाटलिः ॥६२॥
मूर्खत्वं हि सखे ममापि रुचितं तस्यापि चाष्टौगुणाः निःशंको बहुभोजनो म
न्दरतो रात्रौ दिवा स्वप्यते ॥ कार्याकार्यविचारणान्धबधिरो मानापमानौ स
मो दत्ता सर्वजनस्य मूर्ध्नि च पदं मूर्खः सुखं जीवति ॥६३॥ न विषं भक्षये
प्राज्ञः न क्रीडा पन्नगे सह ॥ न निंद्यं योगिनिं वृंदबलं द्वेषं न कारयेत ॥६४॥

गतश्रीर्गणिकां द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकं ॥ गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणा
न्द्वेष्टि भारत ॥ ६५ ॥ उद्धरा को धनस्यांते गृहस्यांते प्रभुस्त्रियः ॥ राजश्री
ब्रसत्रापांतंह लांतंब्रलव चेसं ॥ ६६ ॥ जीर्णमन्नं प्रशंसंति नारीं च गत
योवना ॥ रणे प्रसागतं शूरं धान्यं च तु गृहे ॥ ६७ ॥ ऋषिर्विद्यावणि
कु भार्या स्वधनं राजसेवया ॥ सुहृद मपि कर्तव्ये शूलसर्पस्य खंयपा ॥ ६८ ॥
वस्त्रहीनमलंकारं घृतहीनं तु भोजनं ॥ स्वरहीनं तु गांधर्वं भावहीनं च मैथु
नं ॥ ६९ ॥ आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रु विग्रहे ॥ राजद्वारे श्मशाने च य
स्तिष्ठति स बांधवः ॥ ७० ॥ सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया ॥ यस्य
नो द्रवते चित्तं स योगी ह्यथवा पशुः ॥ ७१ ॥ जनं रंजयमाचितं रंजयाभान

नमास नि॥ जनंतु रंजने न्ते रा: स्वात्मा भावे महत्सु [illegible] रत्नं॥७२॥ क्षयांते पुष्पितामा
वोक्षयांते बहव [illegible]त्ता: ॥ क्षयांते दुर्मुखा नारी क्षयांते बंधु विग्रह:॥७३॥ वित्त
सारं च धर्मसं श्रद्धान्वित क्रियार्चनं॥ पितृ मातृ सदा भक्ति: सफलं तस्य जी
वितं॥७४॥ शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे॥ साधवो न हि सर्वत्र चंद
नं न वने॥७५॥ भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वर स्त्रिय:॥ विभावो दानशक्तिश्च
ना॰ ल्पस्य तपस: फलं॥७६॥ अग्निहोत्र फला वेदा शील वृत्ति फलं श्रुति॥ रति पु
त्र फला दारा दत्त भुक्त फलं धनं॥७७॥ दाने तपसि शौर्ये च विज्ञाने विनयेनये॥ विस्मयो
हि न कर्तव्यो बहुरत्ना वसुंधरा॥७८॥ न हि कश्चिद् हते कार्याकर्तारं समुपेक्षते॥
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत्॥७९॥ द्वारं द्वारमटंतीह भिक्षुका:

६

पात्रपाणयः॥कथयंतीह लोकोनां आदत्तफलमद्भुते॥८०॥सद्भावो नास्ति वेश्यानां स्त्रीरता[illegible]नं न संपदः॥ विवेको नास्ति मूर्खानां विनाशो नास्ति कर्मीणां॥८१॥ यस्मिन् रुष्टे भयं नास्ति तुष्टे नैव धनागमाः॥ निग्रहानुग्रहो नास्ति स रुष्टः किं करिष्यति॥८२॥ आत्मानश्च परस्यापि दोषस्य च गुणस्य च॥ अंतरेण न जानाति स मूर्खः परिकीर्तितः॥८३॥ भोजनस्य च संसारप्राणिनां नवयोवनं॥ अर्थस्य दानसंकीर्ति र्वाचा सत्यं क्षमाप्रभो॥८४॥ ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यं च वाक्संयमो ज्ञानस्योपशमः श्रमस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः॥ अक्रोधस्तपसः क्षमाप्रभवतो धर्मस्य निर्व्याजता सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भू

६

षणं ॥८५॥ जानीयात्तु षणे भ्यसोवां चवोव्यसनागमे ॥ मित्रं चाप दिकालेच भार्या
चवि भवक्षये ॥८६॥ निसहोमफलाविप्रानीतिन्न ॥ स्त्रफलाक्ष्वान्यमाः ॥ रतिपु
त्रफलादारादत्तमुरूफलं धनं ॥८७॥ बालाः स खिहमकारणहास्यंस्त्री
षु विवाहमसज्ञानसेवा ॥ गार्दभेयानमस्संस्कृतवाणिषूस्तु नरो लघुतामुप
याति ॥८८॥ पुत्रतत्र नवास्तव्यंयत्र नास्तिचतुष्टयं ॥ रूणप्रदातावैधस्तु श्रोत्रि
यः सजलानदी ॥८९॥ धनिनः श्रोत्रियोराजान दीवैधस्तु पंचमः ॥ पंचयत्रन
विंधंतेनतत्र दिवसंवसेत् ॥९०॥ लिंगिनगुरवोगावोब्राह्मणोन्यपतिस्त्रियः ॥
मूर्खबाले चसर्पंचवंद्ये तुसपंडितः ॥९१॥ अतिथिर्बालकश्चैवस्त्रीजनो
न्पतिस्तथा ॥ वित्तारं नजानाति जामाताइवपंचमः ॥९२॥ सदावक्रः सदा
क्रूरःपूजामिच्छतिसर्वदा ॥ कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमोग्रहः ॥९३॥

भ्रमं तं पूजयेद्राजा भ्रमं तं पूजये द्विजः। भ्रमं तं पूजयेच्चक्री स्त्री भ्रमणं वि
नश्यति॥९४॥ श्रीखंड दधि तांबूलं घृत पक्वार्या समेपुनः। इक्षुदंडे तिलेश्च
दे मर्दनं गुणवर्द्धनं॥९५॥ गार्दभः पटहो दासी ग्रामण्यः पत्नावः स्त्रियः॥ दंडेना
क्रम्य भुंजीत न ते सन्मान भाजनं॥९६॥ श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा आहरे द्यः सु
भाषितं। मूर्खो पि प्राज्ञतां याति नदीभि सागरो यथा॥९७॥ जलबिंदुनिपा
तेन क्रमशः पूर्यते घटः॥ स हेतुः सर्व विद्यानां धर्मस्य च धनस्य च॥९८॥ शना
नैकं पात्रानै पंथा शनैः पर्वतमस्तके। शनैर्विद्या शनै वित्तं पंचैतानि शनैः शनैः॥९९॥
कांता वियोगं स्वजनापमानं रणस्य शेषं कुजनस्य सेवा॥ दरिद्र भावाद्वि
मुखा च मैत्री विना ग्निकायं पंचदहंति कायं॥१००॥ पुत्रा पि मूर्खो विध

नाचकंन्या।। अमित्रोपि दुष्टः क्रोधमुखी च भार्या।। ऋणस्य शेषं कुजनस्य सेवा
विना मिना पंच दहंत्ति कायं।।१।। भिक्षुविलासी निधनाश्च कामी पण्या
गना रूपविलासहीना।। वृद्धो नटः पूर्वजितोपि मूर्खः प्रजापतेर्दुश्चरितानि
पंच।।२।। पंडितोपि नरं शत्रुः मामुर्खो हितकारकः।। वानरेण हतो राजा वि
प्राश्चोरेण रक्षित।।३।। अनुचितकर्मारंभः स्वजनविरोधो बलीयसी स्प
र्द्धा।। प्रमदाजनविश्वासो मृत्युद्वाराणि पंच चत्वारि।।४।। मृगमीनसज्जनानां
तृणजलसंतोषविहितवृत्तिनां।। लुब्धकधीवरपिशुनानानां निष्कारणवै
रिणो जगती।।५।। वररत्नाराव हस्तस्य चांडालागारवीथिषु।। भिक्षार्थमटनं
राम मूर्खेन हतजीवितं।।६।। कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना केन पीडिता।।

बर

व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरंतरं ॥७॥ अनायके न वास्तव्यं न वास्तव्यं बहुनायके। स्त्री नायके न वास्तव्यं न वास्तव्यं बालनायके ॥८॥ अर्थातुराणां न पिता न बंधुः कामातुराणां न भयं न लज्जा। चिंतातुराणां सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥९॥ चिंता चितासमं याति बिंदुनाधिक चिंतया। चिता दहति निर्जीवं स जीवं दहति चिंतया ॥१०॥ चिंतया नश्यते रूपं चिंतया नश्यते बलं। चिंतया नश्यते ज्ञानं चिंता शरीर शोषणं ॥११॥ रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं गुरु देवतां। नैमित्तकं विशेषेण फलेन फलमादिशेत् ॥१२॥ प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यंति जंतवः। तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥१३॥ सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः। अर्धेन क्रियते कर्म सर्वनाशो हि दुःसहः ॥१४॥

दप

१३
१४

सुभाषितेभिर्दद्रव्यंयोनसंचयतेनरः॥सनैवंप्रस्तावपद्मेषु किंप्रदास्यतिदक्षिणां॥१६॥
किंकरोतिनरः प्राप्तः पूर्यमाणः स्वकर्मभिः॥प्रागेव हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारि
णी॥१७॥अभ्याससारिणी विद्या कीर्तिर्दानानुसारिणी॥पुण्यानुसारिणी लक्ष्मी
बुद्धिः कर्मानुसारिणी॥१८॥आगमे यस्य चत्वारि निर्गमे सार्द्धपंच च॥अतिविस्ता
रविस्तारी न चिरं विस्तरिष्यति॥१९॥गुणाः कुर्वंति दूतत्वं दूरेपि वसतां सतां॥के
तकीगंधमाघ्राय स्वयं गच्छति षट्पदाः॥२०॥गुणाः सर्वत्र पूज्यंते पितृवंशो नि
रर्थकः॥वासुदेवं नमस्यंति न सुदेवं नते जनाः॥२१॥आचरति पिता माचारं
पुत्रः स्तदनुवर्तते॥न हि केतकीवृक्षस्य भवसाम लकीफलं॥२२॥आचारः कुलमा
ख्याति देशमाख्याति भाषणं॥संभ्रमस्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनं॥२३॥
वल्मीपल्लीतकायस्थ कर्तव्यः श्रुतिसंग्रहः॥न तत्र धनिनोयांति तत्र यांति बहुश्रुताः॥२४॥

शुश्रूसंजं ति धर्म्मं विजानाति शुश्रूषा त्यजति दुर्मतिं ॥ शुश्रूषा ज्ञानमवा[illegible]पो
ति शुश्रूषां मोक्षं लभते ॥२५॥ प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनं ॥
तृतीये नार्जितो धर्म्मः चतुर्थे किं करिष्यति ॥२६॥ एकमप्यक्षरं यस्तु गु
रुः शिष्यं निवेदयेत् ॥ पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा अनृणी भवेत् ॥२७॥
एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं मन्यते न च ॥ श्वानयोनिशतं गत्वा चांडाले
ष्वपि जायते ॥२८॥ बलं मूर्खस्य मौनत्वं तस्करस्यानृतं बलं ॥ दुर्ब
लस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलं ॥२९॥ परोपि हितवान् बंधुर्बंधुर
प्यहितः परः ॥ अहितो देहजो व्याधिः हितमारण्यमौषधी ॥३०॥ माताय
स्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ॥ अरण्यं तेन गंतव्यं यथारण्यं तथा

ग्र्हं ॥३१॥ अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशाशून्यं च बांधवाः ॥ मूर्खस्य हृदयं शून्यं स
र्वं शून्यं दरिद्रता ॥३२॥ जीवंतोपि मृता पंच पुराणे व्यास भाषितं ॥ दरिद्री व्याधि
तो मूर्खः प्रवासी नित्य सेवकः ॥३३॥ हेतुयुक्तं च पथ्यं ते सत्संसाधुजनप्रि
यं ॥ यो हि वक्तुं न जानाति सा जिह्वा किं करिष्यति ॥३४॥ मुंच मुंच पतत्येकं
मा मुंच पतति द्वयं ॥ भौंडुतो पततितो दृष्ट्वा मौनं सर्वार्थसाधनं ॥३५॥ स्त्री
पुरुषं न कर्तव्यं प्राणैः कंठगतैरपि ॥ नीयते पक्षिराजेंद्रो नागैः पुंडरीको यथा ॥३६॥
नाघ्रादयति छसांगं मंडम मत्ता कापहं ॥ श्रुनां पुच्छमिव व्यर्थं मनोजन्मा निर
र्थकं ॥३७॥ पठ पुत्र किमालस्यात् अपठो भारवाहकः ॥ पठते पूज्यते लोके पठ पु
त्र दिने दिने ॥३८॥ आफला नि दुरंता नि समव्ययफलानि च ॥ अशक्यानि च कार्याणि नारभेत विचक्षणः ॥३९॥ त्यज दुर्गं न संसर्गं भज साधु समागम

मं॥ कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यतां॥४०॥ कः कालः कानि मित्रा
णि को देशः को व्ययागमः॥ कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिंता मुहुर्मुहुः॥४१॥
आलस्येन कुतो विद्या आलस्येन कुतः श्रियः॥ अल्पवीर्येण तं क्षेत्रं हतं सैन्य
मनायकं॥४२॥ आलस्योपहता विद्या पंथाश्चकंटकैस्तथा॥ अन्यैपरे हता
गावः पुत्रे जामातृभिस्तथा॥४३॥ आलस्यस्य कुतो विद्या अविद्यस्य कुतो
धनं॥ अधनस्य कुतो मित्रममित्रस्य कुतो बलं॥४४॥ गुरुशुश्रुषया विद्या
पुष्कलेन धनेन वा॥ अथवा विद्यया विद्या चतुर्थो नोपलभ्यते॥४५॥ पूर्वंद
त्तेषु या विद्या पूर्वंदत्तेषु यद्धनं॥ पूर्वंदत्तेषु या नार्या अग्रे धावति धावति॥४६॥
प्राक्शिरः शयने विद्या आपूर्वं संच दक्षिणे॥ पश्चिमे प्रबला चिंता हानिरु

सुस्तथोत्तरः ॥४७॥ सुखार्थिसजेते विद्यां विद्यार्थीयजेतसुखं ॥ सुखार्थिनः
कुतो विद्या विद्यार्थीनः कुतः सुखं ॥४८॥ माता वैरिणी पिता शत्रुर्बालो याभ्यां
न पाठितः ॥ सभामध्ये च मूर्खो नाहं समध्ये बको यथा ॥४९॥ हंसो न भाति ब
लिनो कर्दममध्ये गामायुमंडलगतो न विभाति सिंहः ॥ जायान भाति तुरगः
खरयूथमध्ये विद्वान भाति पुरुषेषु निरक्षरेषु ॥५०॥ किं कुलेन विशालेन
विद्याहीने न देहिनां ॥ अकुलीनोपि विद्याढ्यो दैवतैः सहपूज्यते ॥५१॥ रूप
यौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ॥ विद्याहीना न शोभंते निर्गंधा इव किंशु
काः ॥ राजकुला विधौ विप्रान् योगी मंत्रिणः तथा ॥ स्थानभ्रष्टा न शोभंते दंता
के शा नखा नराः ॥५२॥ योगीफला[illegible] निराजहंसतुरगमाः ॥ स्थानभ्रष्टा न शो
भंते सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ॥५३॥ किं जातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ॥

वरमेकं कु[illegible]रं भंय न्न विभ्रमते कुलं ।।५५।। यस्य पुत्रो न विद्वांश्च न शूरो न च पं
डिताः ।। अंधकारं कुलं तस्य हीनार्दै चेण शर्वरी ।।५६।। एको पि गुणवान् पुत्रः नि
र्गुणो पि न्नातैरपि ।। एकश्चंद्रस्तमो हंति न च तारागुणो डिभिः ।।५७।। जायो विभाति
गुरगोरणयूथमध्ये विद्वान्विभाति पुरुषेषु विचक्षणेषु ।। हंसो विभाति कम
लोदकवृंदमध्ये सिंहो विभाति हिमवगिरिमस्तकेषु ।।५८।। पंडितेषु गुणाः स
र्वे मूर्खे दोषास्तु केवलाः ।। तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको न लभ्यते ।।५९।। अस्थि
रं यौवनं लो[illegible]के धनं नास्य निश्चलं ।। विचारेन न यो हीनः स हीनः सर्वजंतुषु ।।६०।।
सजीवति गुणा यस्य यस्य कीर्तिः स जीवति ।। गुणकीर्तिः वि[illegible]हीनस्य जीवतिः
किंप्रयोजनैः ।।६१।। यस्य कस्य प्रसूतस्य गुणवान् पूज्यते नरः ।। धनुर्विद्रा

के७

विद्वानपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥ ६२ ॥ शीलं शीलमनालस्य पीडितं मित्रसंग्र
हं ॥ अचौरहरणीयानि पंचैतान्यक्षयो निधिः ॥ ६३ ॥ किं गर्जितेन वृषभेण पराजि
तेन किं कोलेन रुदितेन च गतेन संसेति ॥ किं वारणेन बहुना स्वपरिग्रहेण किं जी
वितेन पुरुषेण च निर्धनेन ॥ ६४ ॥ अर्थेन किं रूपणहस्तमुपागतेन । शास्त्रेण किं
बहुशठाकुलमत्सरेण ॥ रूपेण किं गुणपराक्रमवर्जितेन मित्रेण किं व्यस
वसंनकालपराङ्मुखेन ॥ ६६ ॥ स्वरश्च वृत वियश्च रूपन यश्च या श्रियः ॥ यत्र
यत्र गमिष्यंति तत्र तत्र कृता दाराः ॥ ६७ ॥ भाग्यवंतं जने सूत्रं मा
शूरो मा च पंडितः ॥ अजागलस्तनापेतं तस्य जन्म निरर्थकं ॥ ६९ ॥
अनभ्यासे विषं शास्त्रं अजीर्णे विषभोजनं ॥ विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्ध

चाणाक्ष ०॥

१२॥

स्य तरुणी विषं ॥६९॥ बुध्या बोध्यानि शास्त्राण्यबुधः शास्त्रं न बुध्य
ते ॥ प्रसह्येव च कृते दीपे चक्षुहीनो न पश्यति ॥७०॥ यस्य नास्ति स्वयं प्र
ज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किं । लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥७१॥
अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ॥ वंचनं चापमानं च मतिमान्न
प्रकाशयेत् ॥७२॥ उत्तमाश्च धनैः स्याता तौ च शूराख्याश्च माधमाः ॥७३॥ अध
माधनमिच्छंति धनमानौ हि मध्यमाः ॥ उत्तमा मानमिच्छंति मानो हि महतां धनं ॥७४॥
द्यूतं च मद्यपित्रीतं च निरूया पापर्द्धि चोरः परदारसेवा ॥ एतानि सप्त व्यसना
नि नित्यं घोरातिघोरं नरकं व्रजंति ॥७५॥ त्रिभिर्वर्षैः त्रिभिर्मासैः त्रिभिः पक्षैः
त्रिभिर्दिनैः ॥ अत्युग्रैः पुण्यपापैश्च इहैव फलमश्नुते ॥७६॥ अन्यायोपार्जितं द्रव्यं

पितृवंशो च माध्यमाः ॥ अधमा मातुलात् ख्याता ५

न्त्रो दे वर्षाणि तिष्ठति ॥७७॥ अरि मित्रं विषं पथ्यं अधर्मो धर्मतां व्रजेत् ॥ सानुकू
ले जगन्नाथे विप्रीतं सुप्रीतं भवेत् ॥७८॥ अदाता पुरुष सागी स्वधनं सज्य गच्छति ॥
दातारं कृपणं मन्ये मृतोप्यर्थं न मुंचति ॥७९॥ मित्र धन्य स्व पत्न्यश्च ये वै विश्वास
घातका ॥ तिनरा नरकं यांति यावदा भूत संप्लवं ॥८०॥ न विश्वसेत्कापिले शूद्रे रू
स्वर्णेन ब्राह्मणे ॥ तापीतटस्य विप्रस्य स्त्री विश्वसेत् ॥८१॥ पक्षीणां काक चां
डालः पशु चांडाल गर्दभः ॥ यतीनां कोप चांडाल सर्व चांडाल निंदकः ॥८२॥ अ
ति धिश्चापवादी च लावेतौ मम बांधवौ ॥ अपवादं हरे साप अतिथिस्वर्गसंक्रमः ॥८३॥
विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जन परिश्रमं ॥ न हि वंध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनां ॥
॥८४॥ जितं रूपि भिर्दारिद्र्यं गोभिर्व्याग्रतो जितः ॥ जिता धन वता दारा शास्त्र
वता स्त्र जितास भा ॥८५॥ सन्मानो नास्ति वेश्यानां स्त्रीरैनां न संपदः ॥ विवेको ना

ता१

25

नास्तिमूर्खाणांविवादो नास्तिकर्मणां॥८६॥ जन्मघायायारत्नं नादनिमूर्खसेवास्व
लेजलं॥वेनूपायांचरखलःप्रीतिः षडैते निष्फलाः क्रियाः॥८७॥ यस्यचित्तंद्रवीभूतंरु
पयासर्वजंतुषु॥तस्यज्ञानेनचमोक्षंचकिंजटाभस्मलेपनैः॥८८॥ मुनेरपिस्वस्थस्ययानि
कर्माणिकुर्वतः॥संभवंति न यांपक्षामित्रोदासीनशत्रवः॥८९॥ सिंहादेकंबकादेकंत्रि
ण्येतचत्वारिकुक्कुटात्॥९०॥ प्रभूतकार्यमल्पंवायोनरःकर्तुमिच्छति॥सर्वारंभेण
तत्कार्यंसिंहस्यैकपदंयथा॥९१॥ इंद्रियाणितुसंयम्यबकवत्पंडितोन
रः॥देशकालबलंज्ञात्वासर्वकार्याणिकारयेत्॥९२॥ प्रत्युत्थानंचयुद्धंच
संविभागंचबंधुषु॥स्वियमाक्रम्यभुंजीतशिक्षेच्चत्वारिकुक्कुटात्॥९३॥
गूढ१ [illegible] मैथुनधारित्वंस्नेहकालेचसंग्रहं॥अप्रमत्तंचविश्वासंपंचशिक्षेच्च

वायसात् ॥९४॥ बव्हाशी चाल्पसंतुष्टो बहुनिद्रो लघुचेतनः॥ स्वामि
भक्तश्च शूरश्च षडैते श्वानतो गुणाः ॥९५॥ प्रश्रांतो पि वहेद्भारं शीतोष्णं नैव
विंदति। संतुष्टश्च भवेन्नित्यं त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात ॥९६॥ एतानि विंश
पदान्यिव लोकयंति ज्ञात्वा पुनः प्रतिपदोत्तमनर्थमेतत् ॥ ये वर्तयंति स्वि
लमिभातबुद्धयस्ते संभुंजयंसरिलवांछितमाप्नुवंति ॥९७॥ न विषं
विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते। विषमेकाकिनं हंति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकं ॥९८॥
ह ७ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुंधरा। षष्टिं वर्षसहस्राणि विष्टायां जाय
कृमिः ॥९९॥ लक्ष्मीर्लक्ष्महीना च कुलहीना सरस्वती ॥ कुपात्रे रमते नारी गि
रौ वर्षति माधवः ॥२००॥ दूरस्था: पर्वता रम्या वेश्या च मुखमंडिनी ॥ वार्त्तारं

म्याच संग्रामे रम्या त्रीणि न रम्यते॥१॥ नरपति हीनक न्यादि ष्यतां याति लोके ज
नपद हीन कर्त्ता यज्यते पार्थिवेन॥इति महति विरोधे दृश्यमाने समाने नृपति जन
पदानां दुर्लभः कार्यकर्त्ता॥२॥ धर्मस्य मूलं राजा नो तपो मूलं च ब्राह्मणाः॥
ब्राह्मणाय त्र पूज्यंते तत्र धर्मः सनातनः॥३॥ राज्ञि धर्मिणि द्विषेदा पापे पापाः समे
समाः॥४॥ कन्या योनि पशु क्रीडां न लक्ष्मी प्रगटस्तनी॥ताडितं शुभितं चैव एतानि ना
व लोकयेत्॥५॥ अपदा पदमिच्छंति वाचमिच्छंति चतुष्पदाः॥ मानवाः स्वर्गमीच्छं
ति मोक्षमो क्षमीच्छंति देवता॥६॥ छाया विरुध जा क्रीडा वध्वा द्यूतं तथैव च॥व
कुरूपं द्वंद्वयुद्धं एतानि नावलोकयेत्॥७॥ गते भंगे गोस्वरो दीनो कंठे छेदो महद्भ
यं॥ मरणा यानि चिन्हानि तानि चिन्हानि याचके॥८॥ वरं प्रसिवरं जन्म वरं पा
षाण पर्वते॥ वरं पुत्रवती माता न जन्मे याचके गृहे॥९॥ गावो घ्राणेन पश्यंति वेदे

रेवाद् जातय:॥ चौरैः परमतिना जान चक्षुभ्यां भितरेज्जना:॥१०॥ स्तौति रूढ तिभ्यांसु

मेर जनो नियम्यते परा[illegible]वादेन तु मध्यमो जना:॥ काषायकुंडो च्यत चेश्च पुष्प कुटेन नीच:

समुपेति मार्दवं॥११॥ लावकश्चनुराहश्च महिषी कुंजरस्तथा॥ उप[illegible]वाश्चेकस्तौच

पचैते समभागिन:॥१२॥ अन्ना तैल दृढकारी चानि[illegible]मानमिच्छति॥ निर्गुणी

गुणसंदर्शी एतानि निष्फलानि त्रयी॥१३॥ यदि धनिन: सपुरुषानी चरचरूपाणिपरक

ले चाणिये। अनपेक्षिता निस्कृतं संचयं तितक्षुद यकिमाकुलीभवंति॥१४॥ ज

नेताचोपनेता च यश्च विद्यांप्रयच्छति। अन्नदाता भवेत्त्राता पंचैते पितर: स्मृता:॥१५॥

राजपत्नी[illegible] मित्रपत्नी तथैव च॥ पत्नीमाता स्वमाता च पंचैता मातर: स्मृता:॥१६॥

गुरुस्त्री राजपत्नी च वंध्यां प्रव्रजितां सतीं। जातिहीनां स्वगोत्रां च कुमारीं विधवां

सजेत्॥१७॥ स्नानं रजकस्थाने[illegible]भोजनं गणिकागणे॥ पश्चिमोत्तरत्रायी चत्राक्

[illegible] गुरो: पत्नी ८

स्यापि श्रियं हरेत्॥१८॥ आत्मनश्च परस्यापि दोषस्य च गुणस्य च॥ अंतरं यो न जा
नाति स मूर्खः पदनंदनः॥१९॥ एकेन दोषेण बाध्यंते गुरु करादिकं तिस्त्रिराः॥ वकास्तत्र न बा
हर ध्यंते मौनं सर्वार्थसाधनं॥२०॥ एकधा दशधा चैव ज्ञातधा च संस्कृधा॥ रणपार्श्वद्वारं यांति
दानं वेदविदायधा॥२१॥ षष्ठीषु तैलं पलमत्स्यमीषु क्षौरक्रियां चैव चतुर्दशीषु॥ स्त्रीसे
वनं न प्रकलास पुंसामायुः क्षयार्थमुनयो वदंति॥२२॥ तैलाभ्यंगं रूपावेदकं न्या
मरणमेव च॥ सद्यो दुःखानि नायंते परिणामे सुखावहाः॥२३॥ आधिकारश्च
गर्भस्य रूपं च श्वान मैथुनं॥ प्रवेशो सुखमा [illegible] प्रोति [illegible] र्गमेधाणा संकटं॥२४॥
शिरीर अमृतं वन्हि अमृतं स्याभिगोरवं॥ अमृतं गुणवती [illegible] धाराप्समन्न
तपयः॥२५॥ आज्ञाभंगो नरेणां विप्राणां मानखंडनं॥ पृथक्शय्या च नारीणां   कू १

मन्त्रास्त्रवधमुच्यते ॥२६॥ अनैश्वर्यस्य देभार्येपथिहेत्वे द्विधावृषि: ॥ प्रीतिभाव्यं
चसाक्षिंचपंचानघा:स्वयंकृता: ॥२७॥ गतशोकोनकर्त्तव्योभविष्यंनेवचैतयेत ॥
वर्त्तमानेषु कालेषु नर्त्तीतिविचक्षण: ॥२८॥ दुःखितंमनसासर्वकस्यसंपद्य
ते सुखं। दैवाधीनंजगत्सर्वंतस्मात्संतोषमाश्रयेत ॥२९॥ क्रूरोपिपिशुनश्चैवकृ
तघ्नोदीर्घरोषक: ॥ चत्वारो श्चैवचांडालोजातिचांडालपंचम: ॥३०॥ संतोषस्त्रीषुक
र्त्तव्य: स्वदारेभोजनेधने ॥ त्रिषुचैवनकर्त्तव्योदानेचाध्ययनेजपे ॥३१॥ परद्रव्येषु
येअंधा: परस्त्रियांनपुंसका: ॥ परापवादेषुयेमूका: स्तेषांमगापदेपदे ॥३२॥ अना
दयव्यय:कर्त्ता अनाथकलहप्रिय: ॥ आतुर:सर्वभक्षीच नर:शीघ्रंविनश्यति ॥३३॥

हि १

अवंशपतितो राजा मूर्खपुत्रो हि पण्डितः ॥ अधनेन धनं प्राप्ते तृणवन्मन्यते जगत् ॥ ३४ ॥
चित्रकः काव्यकर्त्ता च कुवैद्यो घोत्रपाठकः ॥ चत्वारो नरकं यांति पंचमो ग्रामकीटकः ॥ ३५ ॥
आसन्नाप्यासनं वस्त्रं आपसं चक्रमंडलुं ॥ आलनः शुचिरेतानि परेषां न शुचिर्भवेत् ॥
॥ ३६ ॥ अलंकारैरेव च नीचानायतः तं तं नरदृश्यते ॥ अहं तमपि साधूनां ह्यालारखेन तिष्ठति ॥ ३७ ॥
मुखं पद्मदलाकारं वाचा चंदनशीतला ॥ हृदयं कर्त्तरिसंयुक्तं त्रिविधं धूर्तलक्षणं ॥
३८ ॥ एकेन वनवृक्षेण पुष्पितेन सुगंधिना ॥ वासितं स्तद्वनं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ३९ ॥

एके ०

[illegible] नापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ॥ आलं पुरुषसिंहिन चंद्रे नैव च शार्वरी ॥ ४० ॥
नमंति फलिनो वृक्षा नमंति सज्जना नाजी ॥ शुष्ककाष्ठं च मूर्खाणां न भजंति नमंति च ॥ ४१ ॥
अयतान धनं नास्ति पूर्वदुष्कृतकर्मणा ॥ तद्वत् मधुरा वाणी वचनेपि दरिद्रता ॥ ४२ ॥

१०

एके नवनर[illegible]णदह्यमाने नव[illegible]ना॥ दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं तथा॥ ४२॥ अप्रा
र्थितानि दुःखानि यथैवायांति देहिनां॥ सुखस्यापि तथा मन्ये दैवो पत्र न कस्य चित्॥ ४३॥
शादशाख्यमनधीस्य यः पुमान् व[illegible] भिक्षति॥ वचः सभान्तरे॥ बद्धभिक्षति वनेमदो
त्कटहस्ति न कमनालतंतुभिः॥ ४४॥ उपाध्यायश्च वैद्यश्च स्तिकालेन रागना॥ दू
तिका स्वतिका नावा कार्यांते तृणवत्सकमा॥ ४६॥ नावार्थी भजते नावं यावत्पारं न गच्छति॥
उत्तीर्णे तु परे पारे नावया: किं प्रयोजनं॥ ४७॥ उरूच प्रीति दानं च द्यूत द्रव्यस्तु भा
षितं॥ चौर द्रव्य विभागेर्नां स योगच्छंति पंडितः॥ ४८॥ यस्य स पुस्तकं नास्ति
पिता यस्य न पंडितः॥ स घः[illegible]हा न[illegible]ति कृतस्तस्य सुभाषितं॥ ४९॥ अति रूप गा
ता सीता अति गर्वेण रावणः॥ अति दाना[illegible]लिबर्द्धो अति सर्वत्र वर्जयेत्॥ ५०॥ सिं

लरूपेण राजा व्याघ्ररूपेण मंत्रिणः ॥ ५० ॥ श्वानश्च गीधरूपेण क्षयं यांति स्ववैष
जाः ॥ ५१ ॥ तस्मो र्जनं यदि जन्मरूरो संसारपापं ज्ञात्वा यानकरोति पापं ॥ तस्मोहदं
यज्ञियते परोक्षं दमे विनाय क्रियते येसधर्मः ॥ ५२ ॥ धर्मधान्यं च नं विघातुरो र्बच
नमोषधं ॥ सुहृत्तदेनकर्तव्यं अन्यस्यापि न दीयते ॥ ५३ ॥ आत्म नाम गुरो र्नाम नामा
पिरूपणस्य च ॥ पत्नी नाम स्वजन्मास्य स्वनाचानवदेद्बुधः ॥ ५४ ॥ दानेन पाणिर्न
तु कंकणेन स्नानेन कांतिन तु चंदनेन ॥ मानेन तृप्तिर्न तु भोजनेन ज्ञानेन मोक्षो न तु मुं
डनेन ॥ ५५ ॥ कस्य माता कस्य पिता कस्य भ्राता सहोदराः ॥ एकधर्मः समायाता कातत्र
प्रतिवेदना ॥ ५६ ॥ इदं काष्ठमिदं काष्ठं नदीवहति संगमे ॥ संयोगश्च वियोगश्च कात
त्र प्रतिवेदना ॥ ५७ ॥ ऋणः संबंधिनः सर्वपशुपत्नी सुतादयः ॥ ऋण क्षये क्षयं यां

ति क्रात त्रवेदना॥५८॥ यावत्स्वस्थं त्त्वारीरं च यावद्दूरे जरा त्रायः॥ ताव दात्महितं कुर्यात्प्राणांते किं करिष्यति॥५९॥ गोतोंत्रा दपिगो क्षीरं प्रसक्तु भन्नाता निच॥ त्राय नेमं चक्रस्याद्दै भूषापर्य विभूषिता॥६०॥ न विश्वसे पूर्वविरोधितस्य त्रात्रुश्च मित्रत्वमुपागतस्य॥ दग्धां गुहां उलूकपूर्णां काकप्रणीते न हुत्रासनेन॥६१॥ स मीहितं जन्मलभे महे यंप्रभोनदोषस्तव कर्मणो मम॥ दि नाप्य लूको यदि नावलो क्यते तत्पापराध: कथमंशुमालिन:॥६२॥ ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छ ति॥ भुंजति भुंजापयति षड्विधं प्रीतिलक्षणं॥६३॥ पापं निवारयति योजयते हिता यनं गुह्यं ति गूहति गुणान्प्रकटीकरोति॥ अपद्गतं च न जहाति ददाति काले सन्मि त्रलक्षणमिदं प्रवदंति संत:॥६४॥ स्त्रीभर्त्रवध्यप्रहर्तव्य: प्रहत्य: पद: पशु:॥ वि

ध्यवाकुमारीरण अदृष्टः कंटको यथा ॥६५॥ अनुवाच्य नारभेप्राज्ञ अकारं नैवका
रयेत् ॥ अव्यक्तं नैव वक्तव्यं मालस्य हि न कारयेत् ॥६६॥ सिंहपूतं वदेद्वाक्यं मनः
पूतं समाचरेत् ॥ दृष्टिपादं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबे ॥६७॥ परदारं परार्थं च प
रिवासं परस्य च ॥ परस्त्री वर्जये प्राज्ञः जोय दीछे घुभमात्मनः ॥६८॥ महतां स्थानमा
श्रित्य फलं भाग्यानुसारणं ॥ ईश्वरः कंठलग्नो पि वासुकी वायु भक्षिणः ॥६९॥ ष
ट्पदः पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत् ॥ तथा च सर्वशास्त्रेषु सारं गृह्णीत पं
डितः ॥७०॥ अमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याधिकमात्मनः ॥ साकारो ति नरसंदेहः स्वाव
मालान संशयः ॥७१॥ यस्या माता दिनिष्ठुरा स्यान संभ्रमा रिपी मतः ॥ घायेवानु

गता तस्य निसंभ्री नुरत्नवाहिनी ॥७२॥ न हि कश्चिन्नृ तं कार्यं कर्त्तारं समुपेक्षते ॥ तस्मा
त्सर्वाणि कार्याणि क्रियते प्राणधारणं ॥७३॥ तुष्यति भोजने विप्रा मयूरा घनगर्जिते ॥
साधवः परकल्याणे खलाः परविपत्तिषु ॥७४॥ पांडित्ये सोमणिते त्रिल्येत पासर्वक
लासु च ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु नरः सानुकूलो भवेत् ॥७५॥ देवताराधने दाने विद्याभ्या
सेत तथौषधे ॥ समया परमा यत्र कर्तव्यं हि विचक्षणः ॥७६॥ विद्या नाम नरस्य रूपमधि
कं प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ॥ विद्या बंधुजने
विदेशगमने विद्या परं दैवतं । विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥७७॥ वि
द्या नाम नरस्य कीर्तिमतुला भाग्यक्षये चाश्रये धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं तृ
तीयं च सा । सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वविष

37

षयं विद्याधिकारं गुरुः ॥७९॥ विद्या कामधेनुयथा विद्यानकाले फलदायिनी ॥ प्रवासे सदृशी
माता विद्या चैव स्वरूपं धनं ॥८०॥ विद्वत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ॥ स्वदेशे पूज्यते राजा
विद्यासर्वत्र पूज्यते ॥८०॥ श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा समं तत् श्लोकमेव च ॥ अवध्यानि दिवसं
कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥८१॥ किं कुलेन विशालेन विद्याहीनेन देहिनां ॥ अकुलीनोपि वि
द्यांश्च दैवतैः सह पूज्यते ॥८२॥ विद्या यशस्करी पुंसां विद्या श्रेयस्करी मताः ॥ सम्यगाराधि
ता विद्या देवता कामदायिनी ॥८३॥ क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी नदी ॥ विद्या काम
दुघा धेनुः संतोषो नंदनं वनं ॥८४॥ शांति तुल्यं तपो नास्ति न संतोषात् परं सुखं ॥ न
तृष्णया परो व्याधिर्न च धर्मो दयापरः ॥८५॥ नास्ति सारं संसारे सदा चौरे न च शोचव
ह्नौ हुतं तस्कर पार्थिवे ॥ तत्सर्वं परलोकाय द्यूते नष्टं निरर्थकं ॥८७॥ चत्वारो

धनदाता पादाधर्मयोराज्ञि पार्थिवाः ॥ ज्येष्ठस्य च भमन्यंते हरंते बलाद्धनं ॥८८॥
योनददाति न भुंक्ते सति विभवे नैव तस्य तद्धनं ॥ तृणमिव नूत पुरुषश्चर क्षति
तस्य परार्थे ॥८९॥ नावार्थी च न वा त्र्यर्थी विशेषनवयौवनः ॥ प्रमनंति मदोन्मत्ता

५४ मीनानीरोदकं बाधा ॥९०॥ प्रेरितः पृच्छितः श्चैव बुद्धिदाता विशेषतः ॥ पुण्यैर्वा
यदि वा पापैः समभागं विधीयते ॥९१॥ अफलो यदि वृक्षश्च छाया भवति शीतला ॥
निर्गुणोपि नरं बंधुयः परः पर एव च ॥९२॥ आजन्म प्रतिबंध वैर पुरुषं चेतो रहस्यां
रद्दा सांगसं यदि नाम संप्रति महेगर्ज कुरंगैः रुते ॥ तत्किं कुंजर कुंभपीठ दलनं
व्यासक्त मुक्ताफलं ज्योतिर्भासुर केसरी स्पुपरतः सिंहस्य नेष्टीयते ॥९३॥ विषा
दप्यमृतं ग्राह्यं अमेध्यादपि कांचनं ॥ नीचादप्युत्तमा विद्या स्त्रीरत्नं दुःकुलादपि ॥९४॥

वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकां ।। रूपस्विनीं न नीचानां विवाहे सदृशे कुले ।।९५।।
स्त्री विनश्यति रूपेण तपः क्रोधेन नश्यति ।। गावो दूरप्रचारेण हिरण्यं लोभलिप्सया
।।९६।। कुचीलिनं दंतमलापहारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषणं ।। सूर्योदये चास्त-
मये च शायिनं विमुंचति श्रीर्यदि चक्रपाणिनं ।।९७।। तांबूलं कटु तिक्तमुष्ण
मधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गंधिनिर्नाशनं ।। वक्त्रस्या-
भरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनं तांबूलस्य सखे त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्ल-
भाः ।।९८।। या नागवल्ली परमा पवित्रा रसे गुणे या तुलसीसमाना ।। तया विहीनं वदनं तु
येषां ते विप्रपूजां कथमाचरंति ।।९९।। कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुंधरा पुण्यवती च
तेन ।। अपारसंवित्सुखसागरेण लीने परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ।।३००।। चत्वारि खलु कर्माणि
संध्याकाले विवर्जयेत् ।। आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च विशेषतः ।।१।। आहाराज्जाय

तव्याधिःनरगर्भश्चमेपुनात्॥ निद्रायाहरतेलक्ष्मीस्त्याध्यायाजडाताभवेत्॥२॥ तेचपु
त्राःपितुर्भक्ताःसपितायस्तुपोषकः॥तस्मिन्मित्रंचविश्वासोसाभार्याचपतिव्रता॥३॥
सबंधुर्योहितेयुक्तस्तन्मित्रंयत्रसंगतिः॥सराजायोहितंराष्ट्रेसदेशोयजीवनं॥४॥
स्यामित्वत्पंचवर्षाणिदशवर्षाणिदासवत्॥प्राप्तेषोडशमेवर्षेपुत्रोमित्रसमाचरेत्॥५॥
लालयेत्पंचवर्षाणिदशवर्षाणिताडयेत्॥प्राप्तेषोडशमेवर्षेपुत्रोमित्रंसमाचरेत्॥६॥
लालयेद्बहवोदोषाश्चासनाद्बहगुणाः॥तस्मात्पुत्रंचशिष्यंचताडयेन्नतुलालयेत्॥
७॥असंतुष्टाद्विजानष्टासंतुष्टाश्चनराधिपाः॥सलज्जागणिकानष्टानिर्लज्जाचकु
लांगना॥८॥पर्वतंविषमंदुर्गंबहुव्यालसमाकुलं॥नहरंतिनरःप्राज्ञःसंत्रायोमेकदाचन॥९॥
वनेरणेशत्रुजलाग्निमध्यमहार्णवेपर्वतमस्तकेव॥सुप्तंप्रमत्तंविषमस्थितंवारक्षंतिपु
ण्यानिपुराकृतानि॥१०॥वनेपिसिंहामृगमांसभक्षिताबुभुक्षितानैवतृणंचरंति॥एवं

कुलीनाप्यसनेपि भूतानन्नीचकर्माणि समाचरंति ॥११॥ अन्यथा चापि पांडिसंज्ञानं पांडिमन्यथा ॥ अन्यथा तस्य देशांते लोककिं रूयंति चान्यथा ॥१२॥ न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न मृन्मये ॥ भावेषु विद्यते देवो तस्माद्भावो हि कारणं ॥१३॥ सर्वेषामेव शुद्धीनां भावशुद्धिर्विशिष्यते ॥ अन्यथा लिंग्यते पुत्रमन्यथा लिंग्यते पतिः ॥१४॥ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतमज्ञानिनो नराः ॥ आपत्स्वयं न धर्मकोदग्धः पत्र्यन्नापि च पांगुलः ॥१५॥ दृष्टस्थप्रतिष्ठां कुर्यादादरं

पा० ६

प्रतिआदरं ॥ न दोषस्तत्र जायंते दुष्टे दुष्ट समाचरेत् ॥१६॥ दुर्जयो महतां काम प्रायेण विदुषामपि ॥ कन्यार्थे लब्धसंन्यासी बामरेण विडंबितः ॥१७॥ घृतकुंभसमा नारी तप्तांगारसमो नरः ॥ तस्मा घृतेन बर्तव्यं संनिधं नोपवेशयेत् ॥१८॥ खदिरांगारसमा नारी शेषप्रासादे संकरे पिबा ॥ कडकंब लकैचैन गुरोरेकासनेन हि ॥१९॥ दीर्घकाष्ठे शिलापशुचिर्भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता ॥ शुचिः क्षेमंकरो राजा संतोषी ब्राह्मणः शुचिः ॥२०॥ शुरु रुग्निदि

गतीनांवर्णानांब्राह्मणोगुरुः ॥ पतिरेकोगुरुः स्त्रीसर्वस्याभ्यागतोगुरुः ॥२१॥
परदाररता निःसंमांसंभक्षंति तत्पराः ॥ शुचिर्वंतोपि वांछंति किंतु चित्रमतःपरं ॥२२॥
नदीतीरेषुयेवृक्षाः या च नारी निराश्रया ॥ मंत्रीविरहितो राजा न भवंति चिरायु
षः ॥२३॥ भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥ वन्हेश्च शुध्यते हेम नदीवेगे
न शुध्यति ॥२४॥ तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ॥ आपघनानातेचस्पृष्टा
स्पृष्टं न दुष्यति ॥२५॥ सर्वेषामेव रत्नानां स्त्रीरत्नं च मनोरमं ॥ तदर्थं धनमिच्छंति
तस्त्यक्तां च धनेन किं ॥२६॥ अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ॥ अशौचं
निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥२७॥ स्त्रीणां द्विगुणमाहारं लज्जा तासां चतु
र्गुणा ॥ षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥२८॥ सानुरत्न स्मृता न
की विरक्ता विषनक्षारी ॥ एकं गां निहंतं तस्य स्त्रीरेव मन्यंतं विषं ॥२९॥ साभार्याया

गृहे दक्षा सा भार्या या पतिव्रता ॥ सा भार्या या प्रियं ब्रूते सा भार्या या मनोरमा ॥ २० ॥ य
सा भार्या शुचिर्दक्षा भिष्टान्नप्रियवादिनी ॥ अस्तिनारीव संतुष्टा भिया न भिया भि
या ॥ २१ ॥ यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ॥ रतिः कापति भर्तुः सा भिया
न भियाभिया ॥ २३ ॥ यस्य भार्या कुचेला च परखेदमनिकांक्षिणी ॥ कुलस्त्री सकु
लजा चसाजरा निर्जरा जरा ॥ २३ ॥ दुःशीला कर्कशा चंडी निसंक लहकारिणी ॥
भर्तारं नैव मन्यंते सा जरा निर्जरा जरा ॥ २५ ॥ स्वकुले योजयेत्कन्यां पुत्रं विद्यासु
योजयेत् ॥ व्यसने योजयेच्छत्रुं मिष्टं धर्मं नियोजयेत् ॥ २६ ॥ शाकटं पंचहस्ते
षु दशहस्तेषु वाजिनां ॥ हस्ती हस्ते सहस्रेषु देशत्यागो हि दुर्जनात् ॥ २७ ॥ हस्ती
अंकुशमात्रेण कशिहस्तेन वाजिनां ॥ शृंगिणो दंडहस्तेन खड्गहस्तेन दुर्जनः ॥ २८ ॥
पूर्व भिन्ना तु या प्रीतिः पुनः संधानमिच्छति ॥ सा म्रस्रतं नैमे गर्भिणी या गर्भमश्वतरी

यथा॥३९॥ऋणशेषाग्निशेषं च शत्रुशेषस्तथैव च॥पुनः पुनः प्रवर्द्धंते तस्मात् शेषं न धारये
त्॥४०॥महानदीप्रतरणं महापुरुषविग्रहं॥महाजनविरोधेन कर्म रोधी कदाचन॥४१॥
गिरौ कलापी गगने च मेघा लक्षांतरे भानु जले च पद्मं॥द्विलक्षसोमो कुमुदो मृलानां
यो यस्य चित्तेन हि तस्य दूरे॥४२॥दूरस्थोपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते॥यो न मन
सि वर्त्तेत समीपस्थोपि दूरतः॥४३॥एकतो भय भीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं॥तेनाहं सक
लां पृथ्वी समस्त वद दक्षिणां॥४४॥एकस्तपा द्विरध्यायी त्रिभिर्गीतं चतुष्पथां॥सप्तपंच
रषिं कुर्यात् संग्रामं बहुभिर्नरैः॥४५॥परहस्त नयेजर्पाः परहस्तेन चेद्रूपं॥परहस्ते
न वाणिज्यं तत्क्षणादेव नश्यति॥४६॥पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनं॥उत्पन्नेषु च
कार्येषु न च विद्या न तद्धनं॥४७॥पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंन्निधौ॥नेत्राभ
तिरस्सभामध्ये जारगर्भ इवा स्त्रियः॥४८॥राजो यस्य यंत्रे स्तस्य दुर्गतस्य चानि

भेयं॥ प्रजा यस्य भयं तस्य यस्याश्चात स्य मेदिनी॥४८॥ यावद्भयं च भेतव्यं तावद्भय
मनागतं॥ आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रवर्त्तेत्यमंत्रिका यया॥५०॥ लीलायालं लीलंतगच्छंश्च मधुरं च
वदेत्सदा॥ मृदुस्वभावीत लंनारीनाने रूपधते गिरिः॥५१॥ आयुः कर्म च वित्तं च वि
द्या निधनमेव च॥ पंचैतानि च सृज्यंते गर्भस्थस्यैव देहिनां॥५२॥ यत्र म
पूर्यते दुःखं यत्र श्री पन्न बंधनां॥ तत्र तत्र स्वयं याति पूर्यमाणाः स्वकर्मभिः
॥५३॥ मनसा चिंतितं यत् कार्यं वाचा नैव निरर्थकं॥ मंत्रेण रक्षितो गूढः कार्य
हानिश्च जायते॥५४॥ पंडुकारगहीनं ते गुणा गुणमुद्धरेत्॥ पादलग्नं कर
स्थेन कंटकेनैव कंटकं॥५५॥ आलाय यस्य वरं नास्ति कुतस्तस्य वर्णोजनाः॥
आलावरास्य पुंसश्च त्रैलोक्यं वशवर्तिनः॥५६॥ यत्कर्म कुरुते का

र्यंनतु क्रोधवशंगतः ॥ कार्याणां साधनी प्रज्ञा सा च बुद्धिः प्रवर्द्धिनी ॥ ५७ ॥ एष एव
खगो मानी चीरंजीवतु चातकः ॥ पिपासया म्रते चैव न याचेत्पुरंदरं ॥ ५८ ॥ चातकस्य
खलु चंचुसंपुटे नोपतंति यदि वारि बिंदवः ॥ सागरीस्रुत महीतलस्य किं दोष एव ज
लदस्य दीयते ॥ ५९ ॥ पार्थिवस्य तु म्यसस्य वदामि गुण लक्षणं ॥ येन संवर्द्धते राज्यं स
म्यक्रृष्टं संपरिक्षयेत् ॥ ६० ॥ आलस्यमुखरं स्तब्धं क्रूरं व्यसनं निरंतरं ॥ असंतुष्टमनं
भक्तं च सृजेत् सं नानाराधिपः ॥ ६१ ॥ क्रूरं व्यसनिनं लुब्धमप्रगल्भमनावृतिं ॥ मूर्ख
मन्यायकर्तारं नाधिपत्ये नियोजयेत् ॥ ६२ ॥ वेदवेदांतग[illegible]ज्ञो जपहोमपरायणः ॥
आशीर्वादपरो नित्य[illegible]मेष ब्राह्मणो पुरोहितः ॥ ६३ ॥ प्रवीणः कुशलो दक्षः स्वामिभक्त
श्च निःस्पृहः ॥ अलुब्धः सत्यवादी च [illegible] भांडागारी स उच्यते ॥ ६४ ॥ खलः सार्षपमात्राणि

परछिद्राणि पश्यति ॥ आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यतोपि न पश्यति ॥६५॥ सुपक्वमिद्रा वा
रुण्यां मधुरं नो ददाति यः ॥ परिपाकोय दादृष्टः खलं खलं स्वस्वापत्ते ॥६६॥ तदर्थे चकुली
नानान्नपाः कुर्वतिसग्रह ॥ आदि मध्ये वसानेषु नते यांति च विक्रियं ॥६७॥ प्रलये भिन्नम
र्यादा भिद्यंति किल सागराः ॥ सागरा भेदमिच्छंति प्रलयेपि न साधवः ॥६८॥ पण्डितैश्च वि
नैदृश्य चमैत्रैः सत्यवादिभिः ॥ एतैश्च वर्जिते राज्यैः स्वले र्जनैः ॥६९॥ मक्षिकाश्छतमिच्छंति
छतमिच्छंति पार्थिवः ॥ दुर्जनाः छतमिच्छंति शांति मिच्छंति साधवः ॥७०॥ नाकृषिः कुरुते कार्यं
नास्तुरैनां निंदितबलं ॥ नदेवान्नोददद्यन्नं नाविलुः पृथिवीपतिः ॥७१॥ चेष्टां ६ न दांताः
श्रुतिकर्ण रोपूं जिते द्रियाः प्राणरये निवृत्ताः ॥ प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्थास्ते ब्रा
त्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥७२॥ यो धर्मशीलो जितमानसोयो विद्याविनीतो न परोपता
पी ॥ स्वदार संतुष्टः परदारवर्जितो न तस्य लोके भयमस्ति किंचित् ॥७३॥ धनवान्यः स

नलुराश्यं ९

२८

कुलीनः॥ लोकेपिपूज्येतेसच॥ शशीतुल्यससदाचारो निर्धनः परिभूतये॥७४॥ यस्यार्था
स्तस्यमित्राणियस्यार्थास्तस्यबांधवाः॥ यस्यार्थाः सपुमान्‌लोके यस्यार्थासचपंडिताः॥
७५॥ यस्यास्तिवित्तंसनरः कुलीनः सपंडितः सश्रुतवान्‌गुणज्ञः॥ सएववक्तासचदृ
र्शनीयः सर्वेगुणाः कांचनमाश्रयंति॥७६॥ धर्मोवाचयति ज्ञानं यस्यास्तिचसपंडि
तः॥ सरः सलिलसंपूर्णमाश्रयंति विहंगमाः॥७७॥ येनजीवेनजीवंति विप्रमित्राणि
बांधवाः॥ सफलंजीवितंतस्यआत्मार्थेकोनजीवति॥७८॥ शरीरंधर्मसंयुक्तंरक्षणीयं
प्रयत्नतः॥ शरीरमाश्रयाद्धर्मपर्वतात्सलिलंयथा॥७९॥ कालक्षेपोनकर्तव्यमायुर्याति
दिनेदिने॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनसंचेयंधर्मस्यहोरिताग तिः॥८०॥ कालक्षेपोनकर्तव्यआयुर्या
तिदिनेदिने॥ विक्षेपेणहिकर्तव्यंदानेचाध्ययनेतपः॥८१॥ धर्मार्थेदीयतेदानंभयात्किं
नप्रदीयते॥ परोपकारार्थंवशाकेचिद्धन्यानिरर्थकं॥८२॥ दानादानात्समारूढासमार्ण

स

से

वचमध्यमाः॥ निरूपहा घ्नंति संयुक्ताः पारं पारगता नराः॥ ८३॥ मातामाहा■नै याज्याग
हकार्येषु वै सुताः॥ भार्या च धर्मकार्येषु नियमेनाव लोकयेत्॥ ८४॥ धर्मराजस्तु ते चिंता दा
नेष्वसनमुत्तमं॥ इंद्रियार्थेषु वैराग्यं सदा कार्यं मनीषिभिः॥ ८५॥ पूर्वान्हे च ऋषिं पश्येत् म
ध्यान्हे च गृहं गताः॥ अपरान्हे धनं पश्येत् पुत्रं पश्येत निःसृताः॥ ८६॥ विषयाश्चापि किं क्रू
राः क्रूरं किंयसुशीतलं॥ पंडुर्भुक्त्वा विषं हंति विषयास्मरणादपि॥ ८७॥ रसायनीश्चौत
स्तो रसज्ञो व्याधिपिडितः॥ रोगीतो विषयासक्तो त्रयः पुंसां विटंबना॥ ८८॥ व्याघ्रः सेवि
तकाननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवितेहंसः सेवित पद्मिनीकुसुमितां गृध्रस्य त्रागनस्थली॥
साधुसेवितसाधुमेव सततं नीचोप नीचं जनं यो यस्य प्रकृतिः स्वभावजनितादुःखेन
सामुज्येत॥ ८९॥ नृत्तिर्द्विभेगच्छति हंसलीलया न वायसो वदति कोकिलस्वरं॥ यथा
प्रकीर्णा न भवंति रात्र्य ल्योत थापि नीचः प्रकृतिं न मुंचति॥ ९०॥ क्षुधासमे नास्ति शरी

२५

२५॥

रवेदनं चिंतासमं नास्ति शरीरशोषणं ॥ विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणं क्षमासमं नास्ति शरीररक्षणं ॥ ९१ ॥ एको देवः केशवो वा शिवो वा ॥ एका भार्या सुंदरी वा दरी वा ॥ एको मित्रो भूपतिर्वा यतिर्वा ॥ एको वासः पत्तने वा वने वा ॥ ९२ ॥ तृणानि खादंति वसंति रण्ये पिबंति तोयान्यपरिग्रहाणि ॥ तथापि वध्या हरिणा नराणां कः केन मारयितुं समर्थः ॥ ९३ ॥ छायामन्यस्य कुर्वंति स्वयं तिष्ठंति चातपे ॥ फलंति ते परकार्याय नात्महेतो महाद्रुमाः ॥ ९४ ॥ एकहस्ते न दातव्यं दातव्यं शिरहस्तने ॥ हुंहुंकारेण दातव्यं न देयं वज्रपंजरे ॥ ९५ ॥ कार्यार्थी जायते लोके न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥ वत्सः क्षीरं गतं दृष्ट्वा स्वयं त्यजति मातरं ॥ ९६ ॥ चेकाता वन्मलयोपकंठनिलयास्तब्धे घने चंदनं काश्मीरप्रतिवादिनो न्यपन्यणा नायादरः कुंकुमे ॥ दूरे पांथनिवासिनो जलनिधे रत्नार्जवे नो घमो दूरस्थः स्य महर्घता

परिभवः संवासतो जायते ॥ ९७ ॥ श्रुतस्य लीलस्य गुणस्य चासनः स्वयं गुणा न प्रकटी
तपंडितः ॥ नम्रो भवेत् तस्य वरं तं च पांडुरं स चामरं छत्रमिवासनोध्दृतं ॥ ९८ ॥ दीपे प्रज्वलि
ते प्रनश्यति तमः किं दीपमात्रं तपः ॥ वज्रेणाभिहताः पतंति गिरयः किं वज्रमा
त्रो गिरः ॥ मातंगाः स्थूलतनुस्तथांकुशवहा किं हस्तिमात्रोंकुशस्तेजो यत्र विराजे
स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ ९९ ॥ तृणाल्लघुतरं स्थूलः स्तूलादपि हि याचकः ॥
वायुना किं न नीतो सो मामपि प्रार्थयिष्यति ॥ १०० ॥ सुभाषितरसास्वाद संगतिः सज्जने
वने ॥ विनापि कामिनीसंगं कवयः सुखमेधते ॥ १ ॥ उच्चैरेष तरोः फलं च विपुलं दृष्ट्वै
व हृष्टः शुकः सत्कारालीवनं विहाय गहनं तां नारिकेलीं गतः ॥ तत्रस्तेन बुभुक्षितेन
मनसा बुद्धिः कृता भेदने प्राप्तः स्वतस्य न केवलं विगालिता चंचुर्गता चूर्णतां ॥ २ ॥

आदौ वर्णविनाशिनी भयकरी कंदर्पनिर्नाशिनी हाहाद्वंद्वकरी बलप्रमथिनी शीलत्वविध्वं
सिनी ॥ योषिद्याचसुबंधुविप्रियकरी दारिद्र्यमुत्पादिनी सा मां बाधति पंचभूतदमनी लो
के प्रसिद्धा क्षुधा ॥ ३ ॥ निद्राकविलेखितरजनीकरासु चंदनं ॥ निद्राकर चंदनाभ्यां
सुशीतलं वाक्यमम्रतस्सज्जनानां ॥ ४ ॥ मातुलो यस्य गोविंदो पिता यस्य धनंजयः ॥ सोपि मृ
त्यूवशं प्राप्तः का कथा इतरे जने ॥ ५ ॥ वरं दरिद्रोपि विचक्षणो नरो न रोर्थवान्श्रुति शास्त्र
विवर्जितः ॥ ६ ॥ वरं वनं व्याघ्रगजेंद्रसेवितं द्रुमालया पत्रफलांबु भोजनं ॥ तृणेषु शय्यां वरजी
र्णवल्कलं न बंधुमध्ये धनहीनजीवितं ॥ ७ ॥ वरं न राज्यं न कुराज्यराज्यं वरं न मित्रं न कु
मित्रमित्रं ॥ वरं न दारा न कुदारदारा वरं न शिष्यं न कुशिष्यशिष्यं ॥ ८ ॥ भो दरिद्र नमस्तु
भ्यं सिद्धोहं त्वत्प्रसादतः ॥ पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ ९ ॥ एश्वर्यतिमिरं चक्षुः
पश्यतोपि न पश्यति ॥ पुनर्निर्मलतां याति दरिद्राञ्जनमौषधं ॥ १० ॥ दग्धं खांडववनमर्जुनेन चरपा

॥छ

२७॥

दिव्ये द्रुमे भूषितं दग्धा वायुसुतेन ते न मूरुश्चिरा लंकातद्या स्वर्गभूः॥ दग्धः सर्वसुखो हरे
णमदनः किं तेन युक्तं कृतं दारिद्र्यं जनतापकं न हि पुनः केनापि दग्धं भुवि॥११॥ मार्तंडान्व
यवंशजः क्षितिपतिश्चांडालसेवा कृता रामेण श्रुतविक्रमेण गहना संसेविता कंदरा॥
भीमाद्यैः शशिवंशजैः क्षितिभृतां सेवा कृता रंकवत् स्वाभाषाप्रतिपालनाय किं किं न
यांगीकृतं॥१२॥ गुणदोषसमाहारे गुणं गृह्णाति पंडितः॥ क्षीरवारिसमाहारे हंसः क्षीरमि
वांभसि॥१३॥ भूरोसि कृतविद्योसि दर्शनीयोसि पुत्रक॥ यस्मिन्कुले समुत्पन्नो गजास्तत्र न
हन्यते॥१४॥ हितं हेममम रूलस्य का कथा इतरे जने॥ अनंतं नामयन्दृतं तल यावामनीकृतं॥१५॥
कनिष्ठ मारोग्यमतीवमेधो स्त्रीणां प्रियं केन कस्य भालैः॥ स्वप्नेषु पूज्ना स्वर्गस्य मान्यो भवते
मनुष्याः॥१६॥ विद्या मित्रं प्रवासस्य भार्या मित्रं गृहेषु च॥ व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृत
स्य च॥१७॥ उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शांतये॥ पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनं॥

॥२७॥

॥१८॥ कार्येषु मंत्री करणेषु दासी स्नेहेषु माता स्यतरेषु वेस्या॥ धर्मे सहायाक्षमया धरित्री षट्
कर्मयुक्ता च कुलांगनाया॥१९॥ वेषपंडितमूर्खाणां कालक्षेपो न विद्यते॥ तेषां भक्षणकारत्ति
रेते पित भक्षणकारकः॥२०॥ अराज्ये चौरे संप्राप्ते जने पि न्यायवर्जिते॥ दुर्भिक्षे शत्रुसंप्राप्ते यः प
लायति स जीवति॥२१॥ कृषितो नास्ति दुर्भिक्षं जपतो नास्ति पातकं॥ मौनेन कलहो नास्ति नास्ति जाग
रतो भयं॥२२॥ अर्थस्योपार्जिते दुःख दुःखमर्थस्य रक्षणे॥ आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्था दुःख
संभवाः॥२३॥ दिवा निरीक्ष्य वक्तव्यं रात्रौ नैव च नैव च॥ संचरंति महाधूर्तं वटे वैरोचनो यथा॥
॥२४॥ जन्म दुःखं जरा दुःखं मृत्यु दुःखं पुनः पुनः॥ संसार सागरो दुःखं तस्मात् जाग्रत जाग्रत॥
२५॥ उत्तमः प्रणिपातेन शत्रुं भेदे नियोजयेत॥ नीचं स्वल्पप्रदानेन समतुल्यपराक्रमः॥२६॥
विद्या सहमर्त्येन दातव्यं कुशिष्यके॥ विद्यया लालितो मूर्खः पश्चात्संपद्यते रिपुः॥२७॥
संसार कटुवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे॥ रसवत्तिश्च शास्त्रेषु संगतिः सज्जने जने॥२८॥

२९ संसारतादग्धांनांत्रयोविश्रामहेतवे॥जपसंचकचिलंच सतांसंगतिरेवच॥२९॥
षट्कर्णोभिद्यतेमंत्रो॥राजामेंनिर्भ्रतेमतिः॥कुब्जोभवराजेंद्रो॥राजाभवति
भिक्षुकः॥३०॥अचौरहारीनतुराजतस्करी विदेशगामीनतुभारवाही॥एतद्धनंसर्वध
नप्रधानंविद्याधनंयःपुरुषोवहति॥३१॥मातरंपितरंचैवगुरुस्वज
नबांधवाः॥अर्थहेतोर्विरुध्यंतेकथमर्थःसुखावहः॥३२॥जायमानेह
रेद्भार्यांपोषनेचधनंहरेत्॥निधनेचमहादुःखंनास्तिपुत्रसमोरिपुः॥३३॥
गृहेस्थितंतुद्रव्यंहिस्वस्थानेमित्रबांधवाः॥सुकृतंदुःकृतंगच्छेत्तस्माद्धर्म
तुजागृत॥३४॥उत्पादितास्वयमिदंयदितत्तनूनांजातातेनवायदित
दामगिनीखलुश्रीः॥अनन्यसंगमवतीचतदापरस्त्रीत्यागबद्धम

२९

नरः स्तुध्विय स्तत्नोमे ॥ ३५ ॥ धनहीनस्तु दीनस्तु धनं वा कस्य निश्चलं ॥
विघारलेमयोहीनः सहीनः सर्व जंतुषु ॥ ३६ ॥ कुंकुमासंस्थियो रक्षाद्या लार्द्र
तरुणोदधि ॥ प्रहूषे मैथुनं निद्रा आयुष्यं हरते ध्रुवं ॥ ३७ ॥ आर्द्रपादस्तु
भुंजानो भोज्यंते चार्द्र पादयोः ॥ यः करोति पुमान्नित्यं शतवर्षाणि जीवति
॥ ३८ ॥ करेण करमाच्छ्रम माग्रमार्चं क्षुषि ॥ जान्हु निस्पृद्वारा जेंद्रभ
र्ये व्याबहवो जनाः ॥ ३९ ॥ वरं प्राणिपरित्यागो मा मानपरिखंडना ॥ मरणा
त्क्षणिको दुःखं मानभंगो दिने दिने ॥ ४० ॥ मानो पि हत्त वित्तस्य लाभो पिनस्तु
त्वायते ॥ जीवितं मानमूले हि मामा म्लाने कुतः सखं ॥ ४१ ॥ कुर्पवातं नखे कोणे:

च ४

57

५।णाह्य

२९

स्नानंवस्त्रघटोदकं ॥ मार्जनीरेणुसंस्पृष्टो हंति पुण्यंपुराकृतं ॥४२॥
अजारजः खररजः स्त्रीषु संमार्जनं रजः ॥ दीपमंचकछायाहंति पुण्यंपु
राकृतं ॥४३॥ कृते स्खलितं जं भाया मासनश्च विषंद्धौतः ॥ अपणा
पिकर्तव्यो जीवोति छांगुलिछ्वनिः ॥४४॥ धन्या कृते येन पश्यंति रा
कृभंगांकुलंछाये ॥ परहस्तगतं द्रव्यं पुत्रं व्यासनिनं स्थितं ॥४५॥
सर्पापिबंति वैपेनानि च दुर्बलानि श्रुषु स्तनेवनगजाबलिनो भवंति ॥ कंदैः
फलैर्मुनिवराः क्षपयंति कालं संतोषएव पुरुषस्य परं निधानं ॥४६॥ सं
तोषस्त्रीषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने ॥ स्त्रिषु चैव न कर्तव्यो दाने चाध्य

यनेतपे॥४७॥ क्षांतितुल्यसमो नास्ति नसंतोषात्परंसुखं॥ नचेतृ
ष्णासमो व्याधि नच धर्मो दयापरः॥४८॥ किं जीविते नपुरुषेणकु
[illegible]लाभिमानो वंध्यातनीयजननी नहि संप्रसूता॥ कूष्मां
डिकास्तु सुफला किमु कौतुकेन प्राणं हजेत्सरूदं गुलिदर्शनेन॥४९॥
अभिमानं येषां चिरंजीवं तु ते नरः॥ अभिमानहीनस्य किं धनेन कि
मायुषा॥५०॥ गृहाश्रमपरो धर्मः पार्थिवानांच दुर्लभः॥ किं पवेमनु
जैर्वीरैः क्लीबपाखंडधारिभिः॥५१॥ न गृहस्थाश्रमे रो धर्मो न सुखं ग्रहिणी
परं॥ न तीर्थं पितृभ्यो न देवः केशवात्परः॥५२॥ फलकाले तथा वृक्षः सेव्यते
नैकपक्षिभिः॥ गुणजाते विहीनोपि कार्यै सेव्यते जनैः॥५३॥ कर्मणो हि प्रधा

चाणाक्ष

३०

नहं किंकुर्वंति श्रुभमन्महा ।। वसिष्ठदत्तलग्नोपि रामः प्रव्रजितोवने
।।५४।। प्रमूषेच प्रदोषेच यज्ञोपंति द्विजायंते ।। तेनराज्यंच राष्ट्रंच
वर्द्धतेकहिनसंशयः ।।५५।। योलुब्धः पिशुनोक्रूरो दंभकोकुव्ययालकः ।। अ
रनायीभोजकस्त्रीसपापीमलिनोच्यते ।।५६।। मांधातास्तमहीपतिः कृतयुगे
लंकाधिपोरावणः ।। सेतुर्येनमहोदधौविरचितः क्वासोदशास्यां
तकः ।। अन्येचापियुधिष्ठिरप्रभृतयोयावन्भवान्भूपतेयेकेनापिसमंग
तावसुमतीतीतेन्येजयोयास्यति ।।५७।। माकुरुष्वमनस्तुहिप्रणतेपिखले
जने ।। भवनन्यतुलाकूपकरोसेविरामसं ।।५८।। सहोगमस्तस्वगुणैः

३०

८

साग्नि रायोपि किं प्रयोजनं ॥ संदिग्धधेनुनां घंटया विमास्ति किं ॥५९॥ स्व
यं कीत्त्वितौ विस्तीर्णं मुखं जायाजराम केटीकं पां प्रवरणं सन्न कंद
ग्नानं तांबूलहीनं मुखं ॥ वृत्तिः केवल कायक्लेश कतयारं कार पूर्ण स
रा मूढातेसु रवमिस्त संताप रिगतः प्रस्थ गृहस्थाश्रमे ॥६०॥ सुखदा सुकुला
जाया जननामै त्रीमहाकुले ॥ जन्मस्वाधीनतां पुंसां महदैश्वर्यं विनाप्यहो ॥६१॥
मूर्खो हि चिंतकं यंभ्रांत प्रधानसिपिन्ना चवतः ॥ अभिन्नेपत्र्य चाप्मानं रागसागी सुखी
भव ॥६२॥ दीपस्य पश्चिम छायां रा घ्या चाया जनस्य च ॥ रजकस्य यत्ती र्ध
मे लक्ष्मी तत्र तिष्ठति ॥६३॥ किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा स्यां सस्तित्र

चाणाक्ष

३१

यास्तरवस्सरवत्सरन ॥ वंदामहे मलयपर्वत एकराव सा कोट निंबकदुमा

न्यपि चंदनानि ॥६४॥ असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः ॥ पिचुमंदः

फलव्यापि काकैरेवोपभुज्यते ॥६५॥ न तुक्रं विना द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः क्रि

या ॥ क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने कुतः सुखं ॥६६॥ उत्पाद्य रात्रिमां दोषां

धनैः सर्वत्र बाध्यते ॥ कृतदोषसहस्राणि निर्धनः परमेश्वरः ॥६७॥ जा

तदिवान्नस्यं तितपः कुर्वंति रोगिणः ॥ निर्धना विनयं याति व्यङ्गा नारी पयवतचिनी ॥६८॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरं ॥ तथा पुर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥६९॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं वर्मज्ञं व्यवसायिनं ॥ अर्द्धराज्यहरे भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

७०

३१

[OrderDescription]
,CREATED=19.10.20 11:40
,TRANSFERRED=2020/10/19 at 11:48:11
,PAGES=62
,TYPE=STD
,NAME=S0004154
,Book Name=M-1805-CHANKYANITI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,